

ӘОЖ 343.17

**АЛҚАБИЛЕР СОТЫ ИНСТИТУТЫНЫҢ ЖАЛПЫ
СИПАТТАМАСЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ**

Аябек Абылайхан Ғайсаұлы

4284

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Құқықтану» мамандығының 1 – курс магистранты, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – з.ғ.к., доцент Муратханова М.Б.

Алқабилер соты-қылмыстық істі мәні бойынша және өзінің ішкі нанымы негізінде қарайтын, қылмыстық жауапқа тартылған адамның кінәлілігі немесе кінәсіздігі туралы үкім шығаратын, заң мен ар-ожданدى басшылыққа ала отырып, (лайықты) халық өкілдерінің соты. Алқабилер соты-азаматтық қоғамға өз елінде сот билігінің жүзеге асырылуын бақылауға мүмкіндік беретін институт.

Алқабилер соты-бұл Қазақстан Республикасының азаматтары халық атынан сот ісін жүргізуге қатыса алатын, әділдікке қол жеткізе алатын және заңдылық орната алатын халық соты.

Алқабилер істі мәні бойынша шеше отырып, кәсіби судьямен салыстырғанда, арнайы білімнің ықпалында қалыптасқан стереотиптерді басшылыққа алмайды, мемлекеттік биліктің мүдделерін қорғауға тырыспайды, корпоративтік ықпалға ұшырамайды, құқық қорғау органдары жүйесіндегі өзінің одан әрі мансабы туралы алаңдамайды. Олар қоғамның, қарапайым азаматтардың мүдделерін білдіреді. Алқабилер өздерінің өмірлік тәжірибесі, адамгершілік пен ар-намыс моралы туралы түсініктері негізінде шешімдер шығарады. Олар әділдікті шенеуніктер ретінде емес, қарапайым лайықты адамдар сияқты жасайды.

Демократиялық елде азамат мемлекеттік билікті жөнелтуге қатысуға құқылы. Мемлекеттік билік үш тәуелсіз тармаққа бөлінеді: заңнамалық, атқарушылық және сот.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында Халық Мәжіліс пен Президент депутаттарының тікелей сайлауы арқылы заң шығарушы және атқарушы билікке ықпал етеді, алайда қарапайым азаматтар сот билігіне қандай да бір жолмен ықпал ету мүмкіндігінен айрылды. Біздің елімізде судьялар сайланбайды, сондықтан атқарушы билік тағайындайды. Сот әділдігін жүзеге асырудың бірден-бір жолы сотта халық өкілдігі болып табылады. Мұндай өкілдіктің нысаны істің мәні бойынша үкім шығаратын алқабилер соты болып табылады.

Әлемде халық өкілдерінің қатысуымен сот ісін жүргізудің бірнеше түрі бар, ал алқабилер соты олардың біреуі ғана. Заң әдебиетінде бұл сот кейде классикалық немесе ағылшын-американдық деп аталады.

Заңда белгіленген талаптарға сәйкес келетін әрбір азамат алқабилер ұжымында алқабилер бола алады. Алынбаған немесе өтелмеген соттылығы бар, қылмыс жасады деп күдік келтірілген немесе айыпталушы адамдар отырыс бола алмайды. Халық өкілдері ретінде құқық қорғау органдарының қызметкерлерін, судьяларды, адвокаттарды, сот приставтарын, сот орындаушыларын және Сот әкімшілігі жөніндегі Комитеттің қызметкерлерін тарту ұсынылмайды, өйткені барлық осы адамдардың объективтілігіне

олардың тиісті кәсіби қоғамдастыққа қатыстылығы нашар әсер етуі мүмкін. Сот төрелігін жүзеге асыру кезінде туындайтын мәселелерді шешу осы адамдар уағыздаушылар болып табылатын сенім бостандықтарына қайшы келуі мүмкін болғандықтан, алқалық діни қызметшілер ретінде қатысу қажет емес. Алқабилер ретінде мемлекеттік саяси қызметшілерді бірқатар себептер бойынша тарту орынды емес. Біріншіден, экономикалық тұрғыдан алғанда, шенеуніктердің істі қараудың барынша ұзақ мерзіміне бүкіл қоғам мен мемлекет үшін аса маңызды міндеттерін орындаудан өте жоғары дәрежелі үзуі ақталмаған. Екіншіден, ерекше саяси және құқықтық мәртебеге байланысты оларды құмарлықпен айыптаумен байланысты әртүрлі инсинуациялар болуы мүмкін. Адамдардың кейбір санаттары үшін басқа да тыйымдар болуы мүмкін, бірақ бір нәрсе - объективтілігіне кәсіби қызмет немесе ерекше өмірлік мән-жайлар әсер ете алмайтын әрбір парасатты адам алқабайға айналу құқығына ие болуы тиіс.

Әдетте, алқабилер соттарында адам өлтіру, ауырлататын мән-жайлар кезінде зорлау, Отанға опасыздық, терроризм және т. б. сияқты аса ауыр қылмыстардан істер қаралады. Осы қылмыстар үшін заңмен қолданылатын жазаны ең қатал және сондықтан сотталушылардың кінәлілігі туралы шешімді сот ғана емес, халық төрағаларының қатысуымен сот қабылдауы тиіс, заңды Ықпал етудің неғұрлым қатаң шараларын қолдану үшін жауапкершілік мемлекетке ғана емес, қоғамға да жүктелуі тиіс.

Алқабилер саны мүмкіндігінше осы жерде бар халықтың барлық әлеуметтік, этникалық және жас топтарын көрсету үшін жеткілікті болуға тиіс. Алқабилердің неғұрлым қолайлы саны-12, өйткені бұл сан көрсетілген талаптарды қанағаттандырады.

Алқабилер қатысатын қылмыстық процесс жүйесінде қылмыстық істің мәні екі тарапқа бөлінеді: нақты және құқықтық. Нақты тарап-бұл алқабилерді шешу керек. Әдетте ол мынадай сұраққа жауаптардан тұрады: "сотталушы бұл қылмысты жасағаны дәлелденді ме?", "Сотталушы бұл қылмысқа кінәлі ма?". Бұл сұрақтарға жауап беру үшін арнайы білім қажет емес. Алқабилерден тек өмірді білу, парасаттылық, адалдық, ақыл-ой және объективтілік қажет. Істің құқықтық жағын, яғни заң білімі қажет болған істі қараудың бір бөлігін кәсіби судья мен тараптарға алқабилердің қатысуынсыз шешеді.

Алқабилер сотының ағылшын-саксондық формасы (АҚШ және Англияның құқықтық жүйелері мысалында).

Ағылшын алқабилер сотының ерекшеліктерін қарастыра отырып, біз Англиядағы алқабилер қатысуымен қылмыстық процесс процедураларын қарастырамыз. Айып тағылған кезде айыпталушы өзін кінәлі деп танығанын сотқа айтуға тиіс. Егер ол кінәлі емес деп мәлімдесе, іс сотқа беріледі. Алқабилер кездейсоқ түрде сайланады. Алқабилер мен сот құрамына қарсылық білдіру құқығы бар екеніне қарамастан, егер мысалы, айыпталушы алқабилердің біреуімен таныс болмаса, іс жүзінде ол сирек қолданылады. Алқабилер алқасы 12 адамнан тұрады [1].

Содан кейін сот талқылауы басталады. Айыптау өз куәларын шақырады, олардан жауап алады, содан кейін олар айқас жауап алуға тартылады. Қорытындыда судья іс бойынша және заңның тиісті бабы бойынша алқабиге дәлелдемелерді қысқаша қорытындылайды. Бұл ретте, АҚШ-та судья дәлелдемелерді жинақтамаған кезде өзге практика бар екенін атап өту маңызды. Алқа билерге хабарланғандай, олар шығаруға единогласный үкім. Содан кейін олар осы вердикті талқылау үшін жойылады. Оларға істі кіммен талқылауға рұқсат етілмейді. Егер сот процесі ұзақ болса, оларды осы уақытқа дейін қонақ үйде қалдыра алады. Олардың пайда болуы мүмкін кез келген сұрақтарды олар судьяға жазбаша нысанда қояды, ал судья оларға ашық сот отырысында жауап береді.

Егер белгілі бір уақыт аралығында алқабилер бірауыздан шешім қабылдай алмаса, олар сотқа шақырылады және оларға үкім ең болмағанда он және екіге қатысты көпшілік дауыспен шығарылуы мүмкін деп хабарланады [2].

Федералдық кемелер мен Штаттардың соттарында әдетте 16-дан 23-ге дейін адам енгізіледі. Кейбір жерде алқабилердің аз санынан тұратын үлкен қазылар алқасы рұқсат етіледі. Мысалы, Техаста үлкен қазылар алқасы 12 адамды құрайды. Олардың негізгі функциясы - негізділігін тексеру, жауапқа тартылған адам оның ісін алқабилердің үлкен жюриінің қарауына қарсылық білдірмеген жағдайларда қауіпті қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту. Қарау қорытындылары бойынша қазылар алқасы шешімдердің бірін қабылдайды - прокурор ұсынған актіні, айыптау актісін бекіту немесе бекітпеу. Шешімнің өзге нұсқалары да болуы мүмкін - прокурорға ауыр емес қылмыспен айып тағу қажеттігін көрсету, соттың назарын қандай да бір мемлекеттік қызметші мен басқа да адамдарға лайықсыз мінез-құлыққа аудару. Оны қарағаннан кейін ол қарайтын істердің шамамен 3-тен 8% - ға дейін қалдырылады.

АҚШ Конституциясы бойынша (6-ші түзету) - айыпталушы қылмыс жасалған штаттың немесе округтің алқалық сотына құқылы. Алқабилер тізімінің негізіне осы жерде тіркелген сайлаушылар тізімі, салық төлеушілер, жүргізуші куәлігі иелері немесе тіпті телефон анықтамалары қойылады. Осы тізімдер бойынша іріктелетін тізімдерден заң бойынша алқабилер функцияларын орындауға құқығы жоқ адамдардың тегі алынып тасталады. Мұндай адамдардың шеңбері өте кең. Алқабилер АҚШ азаматы болу керек, себебі, әдетте, 18 жастан кіші емес, штаттың аумағында тұрақты тұрып, оқып, түсінеді. - ол сотта болып жатқан жағдайды дұрыс қабылдауға және бағалауға кедергі келтіретін психикалық және физикалық кемшіліктері жоқ, белгілі бір қылмыстар үшін сотты болған жоқ, заң шығарушы органдар бекіткен тізімдерде көрсетілген қызметте болмаған немесе кәсіппен айналыспаған (мысалы, полиция, прокуратура және дін қызметкерлері, сот шенеуніктері, өрт сөндірушілер, әуе пилоттары, темір жол диспетчерлері және басқа да бірқатар мамандықтар алқабилер бола алмайды). Сот шенеуніктерінің тізімін тазалаумен айналысады. Нақты қылмыстық іс

бойынша алқабилердің әділқазысын қалыптастыру сәті басталғанға дейін, сот клеркі белгілі бір қылмыстық істі қарау үшін сотқа келуге тиіс адамдарды кездейсоқ негізде таңдауға мүмкіндік беретін компьютер көмегімен жеребе бойынша жалпы саннан таңдап алады. Оларға отырыстың орны мен уақыты көрсетіліп, сотқа шақыру қағазы алдын ала жіберіледі. Бір іс бойынша әдетте 36-48 адам шақырылады.

Алқабилер орындығын қалыптастырғаннан кейін сот тергеуі басталады. Американдық сот ісін жүргізудің ерекшелігі осы кезеңдегі іс-әрекеттердің дәйектілігін іс материалдары мен тараптардың пікірін ескере отырып, сот емес деп анықтайды. Реттілік ережелермен алдын ала анықталған: сот тергеуінің бірінші бөлігінде айыптау тарабы берген дәлелдемелер, екіншісі - қорғау дәлелдемелері қаралады, ал үшіншісінде - судьяның сұмдық сөзі тыңдалады. Сот барысында сөзінен кейін алқабилер бірден кеңеске шығарылады. Өз кеңесінің басында алқабилер оның барысын басқаратын старшинаны сайлайды. Федералдық соттар мен 45 штаттың соттарында алқабилердің бірауыздан шешім қабылдауы қажет [3].

Сот процесінің мұсылмандық нысаны

Мұсылман құқығы бойынша Процесс әдетте айыптау сипатында болды. Іс Мемлекеттік органдардың атынан емес, мүдделі тұлғалармен (мемлекеттік билікке қарсы бағытталған қылмыстарды қоспағанда) қозғалған. Қылмыстық және азаматтық істер арасындағы айырмашылық (сот іс жүргізу тәртібімен) іс жүзінде болған жоқ. Сот істері көпшілік алдында, әдетте мешітте қаралды. Тараптар адвокаттардың көмегіне жүгінбей, істерді өздері жүргізуі тиіс болатын [4].

Процесі аралығында ауызша, жазбаша іс жүргізу заңы, дегенмен уақыт өте келе, басқарма Аббасидов бойынша азаматтық істі құраған сот хаттамалары. Негізгі дәлелдемелер тараптардың танылуы, куәлардың айғақтары, анты болды. Іс бір отырыста қаралуға тиіс және келесі күні кейінге қалдырыла алмады. Шын мәнінде, сотта процесс тараптардың өзіндік сайыстарына айналды, онда табиғи бай және кедей тең жағдайда болмады. Шешім шығарған кезде судья, істің кішігірім санатын қоспағанда, өзінің үлкен еркін қалауына ие болды, бұл оған жеке көз қарастарын басшылыққа алуға және тараптардың әлеуметтік жағдайын ескеруге мүмкіндік берді. Шарифаттың іс жүргізу құқығының ерекшелігі сот шешімі түпкілікті сөзбеушілік ретінде қарастырылмағандығы болды. Бұрын істі қарау бойынша жаңа фактілер мен мән-жайлар анықталған жағдайда, судья өзінің шешімін қайта қарай алды. Бұл открывало простор үшін және қиянат келді. Сотта дәлелдемелерді бағалау кезінде формализм үстем болды. Бұл іс бойынша мұсылман куәгерлерінің екі жеткілікті сенімінің айғақтары толық дәлел болып саналды. Әйелдердің айғақтары жарты дәлел ретінде қаралды. Сенімді дәлелдер болмаған жағдайда, әдетте жауапкер немесе айыпталушы айтқан ант қолданылған. Ант өндірілген ерекше салтанатты нысанда және сілтеме жасай отырып, жаратушы ретінде қолданылды кез келген дәлелдеме сот процесінде. Ол айыпталушыны жауапкершіліктен босатқан немесе ең

болмағанда жазаны жеңілдеткен (мысалы, қасақана кісі өлтіргені үшін айыптау кезінде). Айыпталушыны тану егер ол кәмелетке толған қамауға алынушының мәжбүрлеу әсерінен жасалса, сот шешімін шығару үшін жеткілікті дәлелдемелер ретінде қаралды.

15-18 ғасырда Қазақстан қоғамында негізгі сот билігіне билікті бидің соты ие болды. Билердің функцияларын заңды түрде жеткілікті беделге ие кез-келген еркін қауым атқара алады, әдеттегі құқық және шешендік нормаларын білу. Сонымен қатар, Жоғарғы сот билігіне билердің сот шешімдерін қайта қарауға құқығы бар хан ие болды.

Би процесі басталардан бұрын тараптарға татуласу ұсынады және бас тартқан жағдайда тыңдауды бастайды. Әдетте бұл халықтың үлкен тарқауы кезінде, тек мүдделі адамдар ғана емес, сонымен қатар барлық тілек білдірушілер де болды.

Істің мәні талапкер немесе оның өкілі ауызша түрде баяндалса, жауапкер өзінің нұсқасын өзі немесе өкілдері арқылы да баяндай алады. Осылайша, қазақ қоғамындағы сот билігі институты терең тарихи тамырларға ие болды. Сот жүйесі ең алдымен жарыспалылық пен ашықтыққа салынды, бұл қоғамдық мүддені арттырды және сот жүйесінің демократиялық элементі болды.

Құқықтық жүйелерді салыстыру арқылы:

1. Ағылшын-саксон (классикалық).
2. Мұсылман құқықтық жүйесі.

Әдетте, оларды сызу керек:

1. Алқабилер сотының ағылшын-саксондық (классикалық) моделі, оны классикалық деп атайды, өйткені дәл Англия аумағында шамамен 12 ғасырдан бастап. Бұл соттың басты ерекшелігі-алқабилердің кәсіби судьялардың қатысуынсыз айыпталушыға қатысты өз бетінше үкім шығарады, бұл әділ үкім шығаруға қызмет етеді, айыпталушыға қатысты кәсіби судья.

2. Мұсылман сот ісін жүргізу. Бұл сот ісін жүргізудің басты ерекшелігі осы сот ісін жүргізуде мораль нормалары қолданылғаны, осыған байланысты Қазақстан хандығында және нақ сот ісін жүргізуде осы нормаларды пайдаланған билер мен Қазиев соттары болды, олар сот ісін жүргізуге халық өкілдері қатыса алды.

Бұл жүйелерді салыстыра отырып, ең алдымен осы барлық нысандарда судьялардың пікіріне негізінен әсер етуі мүмкін, бұл айыпталушыға қатысты судьялардың жолын кесу шараларын дұрыс және әділ түрде қабылдауға ықпал еткен халық өкілдері қатысқанын атап өтуге болады[5].

Алқабилердің қылмыстық істері бойынша қазақстандық сот ісін жүргізуге қатысуы, ұлттық ерекшеліктер мен қоғамдағы өзгерістерді ескере отырып оны реформалау туралы мәселе пікірталастармен сүйемелденеді, бірақ алқабилер институты Қазақстан үшін дәстүрлі емес, біздің ойымызша, өз-өзіне негіз жоқ деген пікірмен сүйемелденеді.

Тарихи дәстүрлерді айта келе, қазақ қоғамында сот билігінің әдеттегі құқыққа сәйкес билер соты жүзеге асырғанын түсіндіру керек. Бидің атағы тек шешендік өнерге, қарапайым құқық нормаларын терең білімдерге ие болған және қоғамда еңсерілмейтін беделге ие болған адамдарға ғана берілген.

Қазақ билерінің шешімі ашық дауыспен қабылданды, және сот тағылым жасады. Сондықтан процестің барлық сәттері қатысушылар мен куәгерлер көз алдында өтті. Сонымен қатар, би күрделі дауларды шеше отырып, халық өкілдерінің көмегіне жүгінді. «Сот жаздың қартайған бір құрметті биден құралады, ал ол да 6-ға дейін лайықты қырғыздарды жинайды, олардың барлығы істі талдап, кеңес береді, бірақ Би төраға ретінде пайымдауда біріншілік береді және қандай да бір іс шешіледі» [3].

Қазақстандағы Ресей империясының құрамында алқабилер соты император Александр III кезеңінің контрреформаларының процесінде құрылған, сол мүмкіндіктері шектеулі кешігумен енгізілген болатын. «Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихының» авторлары: "1909 жылы "Ақмола, Семей, Орал облыстарында алқабилер сотын енгізу туралы" заң енгізілді. 1909 жылғы заң бойынша Ақмола, Семей және Орал облыстарында алқабилердің жалпы тізімдері жалпы негізде және әрбір уезд бойынша ерекше жасалған. Қазақстанда алқабилер соты отарлық Қазақстандағы сот-құқықтық жүйенің дамуында елеулі кезең болды" [4,6.412]. К. Скопиебекова белгілі алқабилердің арасында ұлттық қозғалысқа қатысу үшін белгілі Райымжан Масеков, Якуп Акпаев, сондай-ақ "Алаш" партиясының Болашақ қайраткерлері Кольтя Тюленгутов пен Айдархан Турлұмбаев болғанын көрсетеді [5].

Отаршылдық ұстанымдарды сақтауға мүдделі патшалық тек қана шектеулі реформаларға жүрді. Бұл институтқа қазақ саяси және қоғам қайраткерлері тарапынан назар аудару қажет. Ұлы қазақ ағартушысы, демократ, ғалым Ш. Уәлиханов 1864 ж. Ресейде сот реформасына қарсы емес, сот құрылысы мен сот ісін жүргізуді ұйымдастыруда есепке алу ерекшеліктерінің қажеттілігі үшін сөз сөйледі [6].

Атышев А. А. Айтуы бойынша: Ш. Уәлихановтың пайымдауынша, қазақ рулық қауымдастығын идеалдандыратын, су тамшысында орыс Социалистік-утопистерінің шаруа мәселесі бойынша позициясы және олардың тарихи шектеулілігі көрініс табады [7].

"Алаш-Орда" партиясының бағдарламасында сот жергілікті халқы бар жерлерде олардың ана тілінде жүргізілуі тиіс, ал алқабилер олардың арасынан таңдалуы тиіс алқабилердің қатысуымен міндетті түрде болуға тиіс екендігі атап өтілді.

М. Құл-Мұхаммед "Алаш" партиясының бағдарламалық идеяларында билердің жеке - дара, ал аса ауыр қылмыстарды-алқабилер соттарының күрделі емес істерді қарауы көзделгенін атап өтті. Ол бұл демократиялық идеялар Қазақстанға 80 жыл өткеннен кейін ғана қайтып келгенін атап өтті.

Алқабилер соты институтына қатысты Қазақстанның қоғамдық ой-пікірлерінің эволюциясын талдау қызметтік реформаның маңызды элементі ретінде зерттеу ғана емес, қазіргі уақытта қоғамда қалыптасатын ХІХ-ХХ ғғ.басындағы Қазақстан идеологиясы мен саясатында үстем болған консервативті, либералды, леворадикалды ағыстарды ескере отырып, және практикалық маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алқабилердің қатысуымен сот ісін жүргізу жөніндегі анықтамалық материалдар-Жоғарғы Соттың Бюллетені-Астана, 2005 - № 4.

2. "Қазақстан Республикасы соттарының алқабилері туралы" және "кейбір заңнамалық актілерге алқабилердің қатысуымен қылмыстық істерді қарау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" заң жобаларына түсіндірме жазба - жұмыс тобы дайындаған материалдар-Астана, 2005.

3. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы бойынша Хрестоматия. Ежелгі әлем және орта ғасыр / ред. Жиренчин К. А. – КазГЮА, Алматы, 2001ж. -1. с. 340.

4. Черниловский З. М. "Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы". - М. 2002. - с. 412.

5. "Алқабилер соты туралы" // Фемида. - Алматы, 1999. - №2, 196 б.

6. Ш. Уәлиханов: "сот реформасы туралы жазба". - Алматы, 1999. - с. 72

7. Атишев А. А. "шет елдердің мемлекет және құқығының жалпыға ортақ тарихы бойынша Хрестоматия". - М. 1998. - с. 600.